
E. KRAKAUSKAS

ŽMOGUS: GAMTINIŲ IR SOCIALINIŲ PRADŲ SANTYKIS

Tikrovės reiškinius pažįsta tik žmonės. Nuo senų laikų žmonės gilinosi ne tik į gamtą, bet ir į save. Senovės graikų raginimu „pažink pats save“ sekta (vienokiais ar kitokiais būdais) įvairiose istorinėse visuomenėse ir sekama iki šių dienų. Paplitusi nuomonė, kad žmogus save pažįsta žymiai mažiau negu kitus, visų pirma gamtos reiškinius. Žinoma, tokia nuomonė yra pamatuota, bet tik iš dalies. Per pastarąjį šimtmetį ne tik gamtos, bet ir visuomenės mokslai sukauė tiek duomenų savo sprendžiamais klausimais, kad visiškai pasikeitė tiriamų gamtos ir visuomenės reiškinių supratimas. Ypatingos reikšmės turėjo dialektinio aiškinimo principai. Paremti mokslų išvadomis, šie principai tapo vaisinga tolesnio tikrovės tyrimo prielaida. Jie tapo ir žmogaus aiškinimo pamatu.

Šimtmečius žmogus buvo aiškinamas filosofų. Žinoma, dabarties mokslų požiūriu, tolimos praeities aiškinimai filosofiškais gali būti vadinami tik apytikriai. Iš dalies tai biologiški, sociologiški, psichologiški, etiški, istoriški ir kitokio pobūdžio aiškinimai. Tai margi, sinkretiški žmogaus aiškinimai, kuriuose naudingų duomenų, minčių randa įvairių dabartinių mokslų atstovai. Kita vertus, esama ir klaidingų nuomonių apie žmogų.

Žmogaus klausimą pradėta konkrečiau, tiksliau spręsti, kai imta kurti bendrąją žmonių visuomenės teoriją, pavadintą sociologijos vardu. Bendroji sociologija yra bendras, teorinis visų visuomenės reiškinių, tarp jų ir žmogaus, tyrinėjimo pamatas. Remdamiesi šiuo pamatu, sociologai sprendžia ir žmogaus klausimą. Iškeliama vaisingų minčių, pateikiama vertingų, bet lygia greta ir ginčytinų, toliau svarstytinų aiškinimų. Labiausiai reikšmingi tie aiškinimai, kurie padeda sukurti bendrą, teorinį žmogaus paveikslą. Išdėstoma tam tikra dialektinė žmogaus samprata, koncepcija.

Pastangos sukurti bendresnį, teorinį žmogaus paveikslą iki šiol, atrodo, daugiau reiškiamos filosofine plotme. Bet palyginti gana dažnai iš tos plotmės pereinama į sociologinę plotmę.

Filosofine plotme labiau pabrėžiami žmogaus gyvenimo, būties klausimai, jo santykių pobūdis su pasauliu. Nuo seno svarstomas žmogaus gyvenimo tikslas, tikslo siekimo būdai, priemonės. Taip išsakomas nepasitenkinimas esamu gyvenimo būdu ir iškeliamas, svarstančiojo požiūriu, geresnis gyvenimo būdas. Tai tiesiog filosofiskų samprotavimų apie žmogų tradicija — didesnę dėmesį skirti klausimui, koks turi būti žmogus, ir mažesnę — kas yra žmogus. Kitaip tariant, apie žmogų daugiau kalbama ne pažintiniu, bet vertinamuoju atžvilgiu.

Antai žmogus keltas daugelio Atgimimo bei Švietimo laikų filosofų, o šių laikų egzistencialistų filosofinėse koncepcijose ryškus nusivylimas arba skepticizmas dėl žmogaus. Vis dėlto sąjūdis aiškinti tikrovės reiškinius tokius, kokie jie yra, be pašalinių priedų, t. y. išankstinių vertinamųjų nuomonių, didėjo ir visuomenės tyrinėjimuose.

Sociologinis aiškinimas ir yra toks aiškinimas, kuriuo tiksliau siekiama atsakyti į klausimą, kas yra žmogus. Atrodo, kad — ir ne tik sociologų — sutariama, jog žmogus yra visuomeninė būtybė, bet palyginti per mažai gilinamasi į tą visuomeniškumą.

Jau senovėje buvo pabrėžiama žmogui būdinga savybė — bendruomeniškumas, visuomeniškumas. Aristotelis žmogų pavadino *zoon politicon* — politiniu gyvuliu, tokia būtybe, kuri gali gyventi tik draugėj, tik su kitais žmonėmis. Ši mintis vėlesniais laikais išsakyta ir kitų mąstytojų. Žymus XVII a. olandų mokslininkas H. Grocijus teigė — *homo socius*, žmogus visuomeniškas. Ją pakartojo ir K. Marksas, naujaip paaiškindamas jos turinį. Ir dabar, vadovaudamiesi dialektinio, materialistinio aiškinimo principais, pabrėžiame, kad žmogus yra socialinė, t. y. visuomeninė būtybė. Tokiu žmogaus socialumo, arba visuomeniškumo, pabrėžimu kartais ir tenkinamasi, tarsi toks pabrėžimas būtų visiškai pakankamas žmogaus esmei suprasti.

Ir kiti gyvūnai, kitokių formų gyvybė gyvena bendruomenišką gyvenimą, kad ir savaip, yra visuomeniškos būtybės. Gamtininkai išskiria vadinamuosius socialius gyvūnus, tokius, kurie gyvena tik draugėj. Kai kurių gyvių gyvenamas bendruomeniškas gyvenimas yra labai glaudus. Bitės, skruzdės ir kiti, net ir trumpą laiką atsiskykę nuo savo bendrijų, negali ilgiau gyventi, žūva. Dėl tokio egzistavimo būdo, organizacijos juos galima laikyti visuomeniškesniais negu žmones. Vis dėlto ir vieni, ir kiti labai skiriasi, nors kuris ne kuris tyrinėtojas, paveiktas tyrinėjimo įspūdžių, sakosi kokių didelių gyvenimo skirtumų tarp savo stebimų gyvių ir žmonių nebežiūrįs. Pažymėdamas žmonių visuomenės ir kitų gyvių bendrijų panašumus, sumenkina ir vienus, ir kitų skirtynes. Dėl to svarbu atskleisti keliamo visuomeniškumo ypatybes, paaiškinti, dėl ko žmogaus visuomeniškas vienoks, o kitų gyvū būtybių visuomeniškas kitoks. Matyti, kad kalba sukasi apie žmogaus savitumą. Šį savitumą ir yra svarbu apibūdinti. Tai pažintinio pobūdžio klausimas.

Šiaipjau gyvenimo kasdienybėje žmonės tokio klausimo nekelia. Kas yra žmogus, atrodo, yra aišku, mat bendrauja konkretūs, gyvi žmonės — asmenys. Žmonės vartojamai žmogaus sąvokai suteikia aiškiai apibrėžtą

turinį. Bendrauja ne apskritai žmogus, ne žmogus abstraktas, bet žmogus individualybė — „šis“, „tas“, „toks“ ir kiekvieno kito žmogaus atžvilgiu vis kiek kitaip pasireiškia. Žinoma, joks mokslas iki šiol, tarp jų ir sociologija, nesiima aiškinti kiekvieno atskiro žmogaus, — tas neįmanoma. O bendraudami žmonės vis daugiau mažiau pažįsta vienas kitą, ir toks didesnio skaičiaus žmonių pažinimas padeda kiekvienam susikurti bendresnį žmogaus paveikslą.

Asmenišką patirties eigoje susikurtas bendresnis žmogaus paveikslas negali tapti mokslinės žmogaus sampratos pamatu, — paprastai toks paveikslas būna ryškaus vertinamojo pobūdžio. Atrodo, kad dažnam žmogui pakanka kiek pažinti kitą žmogų, kad jis galėtų apibendrinti: „visi žmonės tokie“. Tokie apibendrinimai tampa ne šiaip asmenų požiūriais, bet giliais įsitikinimais, kurių nebeatsisakoma, nors bendraujant susiduriama su labai įvairiais, skirtingais žmonėmis. Kitas klausimas, kodėl taip atsitinka, bet neabejotina, kad pagrįstesniam žmogaus paveikslui sukurti reikalingi kiti žmogaus supratimo būdai. Šiuo atveju yra reikšmingos ir aiškinimo reikalui vartojamos sąvokos.

Vertinamosios sąvokos pasunkins pagrįstesnio paveikslo kūrimą, o daugiau pažintinio pobūdžio sąvokos palengvins tokio paveikslo kūrimą. Tą rodo ir pačios žmogaus sąvokos turinio istorinė raida. Matyti, kad įvairiose istorinėse visuomenėse ši sąvoka vartota vis kiek kitaip. Daugeliu atvejų ji įgijusi vertinamąjį pobūdį, kuris dažnai susijęs su visuomenine individo padėtimi. Beje, čia minimos žmogaus sąvokos turinio raida aptariama vienos — lietuvių — kalbos ribose. Tikėtina, kad panašūs žmogaus sąvokos turinio raidos bruožai turi būti ir kitose kalbose. Žinoma, tų bruožų panašumas nulemtas ne kalbų, bet visuomeninių aplinkybių, kuriomis vartotos ar vartojamos atitinkamos sąvokos, panašumo. Antai kai kuriuose senesniuose lietuviškuose raštuose vartotas žodis „žmoneliai“ išreiškė ir rašančiojo pažiūrą į žemesnės visuomeninės padėties žmones. „Žmoneliai“ — tai išnaudojami valstiečiai. J. Biliūnas „Liūdnoj pasakoj“ sąvoka „žmonės“ apibūdina išnaudojamus valstiečius, o sąvoka „ponai“ — tų valstiečių išnaudotojus, viešpataujančios klasės atstovus. Pažintiniu požiūriu ir engiamosios klasės, ir engėjų klasės nariai yra žmonės, turį bendrų žmogiškų savybių, ne tik skirtybių. Dėl visuomeninės žmonių padėties skirtybių atsirado ypač dideli sąvokos „žmogus“ turinio skirtumai. Taigi bendresnė išvada būtų: nors ir skirtingų visuomeninių padėčių žmonės, bet vis vien žmonės. Tad minimas žmogaus sąvokos turinys nėra pakankamas, tyrinėjimo požiūriu atsakas į klausimą, kas yra žmogus. Priešingai, toks turinys skatina aiškintis klausimą, kas yra žmogus.

Marksistinėje sociologijoje iki šiol per maža skirta dėmesio istorinei žmogaus sąvokos turinio raidai. Dėl to sunku tiksliau nušviesti ir paties žmogaus klausimo sprendimo raidą, filosofinių žmogaus aiškinimų raidą, tuo labiau, kai per mažai remiamasi kitų mokslų tyrinėjimais, kurie yra susiję su žmogaus aiškinimu. Antai sociologiskam nagrinėjimui gali praversti kalbotyrininkų, šiuo atveju — lituanistų, baltistų, indoeuropeistų — pateikiamas žodžio „žmogus“ kilmės aiškinimas. Jis padeda, bent apytik-

riai, suprasti, kokius savo požymius laikė būdingiausiais mūsų senieji pirmtakai. Kai kurių kalbininkų spėjama, kad lietuvių kalbos žodis „žmogus“ galėjęs žymėti ir fizinę žmogaus padėtį, pvz., „žeme slankiojantis“ (dėl to lyginama ir su rusų „змея“, t. y. šliaužiojantis)¹. Toks spėjimas yra galimas. Žinoma, kad senieji žmonės mąstė konkrečiai, daiktiškai, pirmiau skyrė išorines, fizines reiškinių savybes. Manytina, kad jie pirmiausia išskyrė, įsidėmėjo ir savo, jų požiūriu, būdingas — išorines, fizines savybes. Savo statmena eiseną žmonės labai išsiskyrė iš kitų gyvūnų. Statmeną eiseną jie laikė vienu ryškiausių požymių pradinėje žmogaus raidoje. Ši požymį jie siejo su kitais žmogaus prigimti, žmogiškumą išreiškiančiais požymiais.

Vienas iš svarbių sociologinio aiškinimo uždavinių yra pateikti tiklesnį, nuoseklesnį, darnesnę paveikslą tų požymių, kurie išreiškia žmogaus esmę. Paskirų požymių iškėlimas, jų atsiejimas nulemia klaidingą, iškreiptą žmogaus esmės supratimą. Tą rodo ir paskirų fizinių, žmogui būdingų požymių aiškinimo raida.

Nuo senų laikų įprasta žmogų aiškinti fizinėmis savybėmis. Paprastai tai yra žmogaus kūno savybės, gamtinės savybės. Žmogaus kildinimas iš gamtinio prado yra labai senas. Pastarųjų laikų biologijos ir kitų mokslų laimėjimai tokio požiūrio šalininkams suteikė naujų paskatų. Ne tik tarp gamtininkų, bet ir tarp filosofų, sociologų galima išgirsti mintį apie gamtinį žmogaus prigimties pobūdį. Gamtinis pradas esąs lemtingas žmogui — nulemiantis jo elgseną, visą jo būtį. Visuomeninio žmogaus reiškimosi, jo gyvenimo ypatybių ištakos dabar įžiūrimos ir genuose — šiuose turinti glūdėti žmogaus esmė. Nors naujais duomenimis naujaip grindžiama, bet tai sena nuomonė. Įžymus prancūzų švietėjų atstovas P. Holbachas teigė, kad žmogus esąs gamtos kūrinys, fizinė būtybė. Matyt, gamtinis žmogaus pradas taip keltas ne tik dėl didėjančio P. Holbacho laikų mokslų poveikio, bet ir dėl siekimo paneigti anais laikais plačiausiai skelbiamą sureligintą, idealistinę žmogaus sampratą. Ši samprata buvo per daug dirbtina, kad galėtų gyvuoti be aktyvios jos skelbėjų paramos didėjančio mokslų autoriteto akivaizdoje. Tik šiame šimtetyje ją imta tikslinti, labiau derinti su mokslų išvadomis.

Tuo tarpu dabartiniai gamtiško prado kėlėjai sukuria ir naujas sąvokas savo požiūriui į žmogų tiksliau apibūdinti. Daugelio gamtininkų, filosofų, sociologų žmogus vadinamas biosocialine būtybe. Dėl šio požiūrio diskutuoja ir tarybiniai filosofai, sociologai: vieni mano esant pagrįsta laikyti žmogų biosocialine, kiti — tik socialine būtybe. Atrodytų, kad pirmoji nuomonė yra prieštaringa, netiksli, antroji — nuoseklesnė.

Iš tiesų, jei žmogus laikomas biosocialine, t. y. ir visuomenine, ir gamtine būtybe, tai kyla klausimas, koks šių pradų, visuomeniško ir gamtiško, santykis. Šiaip atrodytų, kad jei vienam pradui būtų skiriamas didesnis vaidmuo, tai taip turėtų būti aiškinama ir žmogaus prigimtis: jei labiau iškeliamas visuomeninis pradas, tai žmogus laikomas visuomenine būtybe,

¹ Žr. Sabaliauskas A. Žodžiai pasakoja. — V., 1965. — P. 23—24.

jei gamtinis — tai gamtine būtybe. O jei tų pradų vaidmuo tariamas esant vienodas, tai žmogus ir laikomas ir šiokiu, ir tokiu, t. y. biosocialine būtybe.

Labiau gilindamiesi, aiškindamiesi žmogaus prigimčiai taikomų sąvokų turinį, pastebime, turime pastebėti, esminius jų, turinių, skirtumus. Šie vartojamų žmogui apibūdinti sąvokų skirtumai verčia kitaip aiškintis žmogaus prigimties pobūdį. Dėl to reiktų pažymėti ir kai kurių sąvokų vartojimo netikslumus.

Vadindami save biologinėmis būtybėmis, save tiesiogiai susiejame su gamta. Biologija yra mokslas, kuris tyrinėja gyvąją gamtą. Tad šio termino „biologinė būtybė“ vartojimas turėtų tiesiog reikšti, kad žmogus priskiriamas gamtai, tarsi būtų jos požiūriu tiriamas reiškinys. Tai netikslus, išplėstas termino vartojimas. Jis painioja žmogaus supratimą. Juk žmogus yra reiškinys, kaip ir koks kitas tikrovės reiškinys, kuris yra ir gali būti tyrinėjamas įvairiais atžvilgiais įvairių mokslų. Bet dėl to, kad kokio mokslo yra tyrinėjamas, reiškinys, vadinasi, ir žmogus, netampa „moksline“, o lieka tikrovės reiškiniu, ir tiek.

Termino „biologinė būtybė“ taikymas žmogui apibūdinti tiesiogiai turėtų reikšti, kad žmogus esąs gamtos reiškinys, tarsi savita — visuomeninė būtybe patapęs tokiu pat būdu kaip gyvūnai. Kita vertus, būdami nuoseklūs, žmogų galėtume vadinti, pavyzdžiui, ir „medicinine“ būtybe ir pan. Šiuo atžvilgiu filosofai, sociologai yra kuklesni. Sociologija, taip pat ir filosofija, turi didesnę negu biologija pamatą teigti, kad aiškina žmogų. Bet iki šiol negirdėti, kad kas žmogų būtų vadinęs „sociologine“ ar „filosofine“ būtybe.

Aptariamų terminų vartojimo painiava, manytina, yra ne atsitiktinė. Ją, galimas daiktas, sukelia bendroji žmogaus samprata, žmogaus esmę nusakančių savybių supratimas, o labiausiai — tai žmogaus savitumo esmę išreiškiančios savybės — visuomeniškumo, arba socialumo, supratimas.

Jei žmogus laikomas biologine, t. y. gamtine būtybe, tai svarbu aiškiai išskirti tai, kas nusako tą žmogaus biologiskumą. Žmogaus sąvokos atžvilgiu tai turėtų būti suprantama taip: kokiems gamtiniam reiškiniam apibūdinti taikoma žmogaus sąvoka. Nesiremdami net mokslais, atsižvelgdami į žmonių šneką, galime atsakyti, kad gamtiniai reiškiniai, kurie yra esmingi žmogui, arba kitaip kalbant, gamtinių reiškinų sistema apibūdinama visai kita sąvoka — kūno sąvoka. Vartojamas, visų pirma moksloje, ir kūno sinonimas — organizmas. Šios, nuo seniausių laikų vartojamos, žmogaus ir kūno sąvokos padeda tiksliau apibūdinti filosofijos, sociologijos, biologijos aiškinamus reiškinius, padeda tiksliau nusakyti aiškinamų reiškinų skirtumus.

Atrodo aišku, kad tokie mokslai, kaip biologija, fiziologija, tyrinėja ne žmogų, bet žmogaus kūną, kūno sandarą, organus, šiųjų funkcijas. Ne žmogaus ypatybes, bet žmogaus kūno ypatybes. Tirti žmogų ir tirti žmogaus kūną vis dėlto yra labai skirtingi dalykai.

Vienokia yra žmogaus kūno veikla ir visai kitokia žmogaus, kaip savitos — visuomeninės, sąmoningos — būtybės, veikla. Žinoma, šios veik-

los glaudžiai susijusios, pirmoji yra būtina antrosios prielaida, bet jos vis dėlto labai skirtingos. Žmogaus širdies plakimas ir žmogaus gyvenimas yra, plačiai kalbant, veikimai, bet labai skirtingi veikimai: jie nėra tos pačios prigimties reiškiniai, nors, kad ir savitai, glaudžiai susiję. Gamtos reiškinio — širdies veikla yra būtina savitos — žmogiškos veiklos prielaida.

Kūno sąvoka palyginti su dabar suprantama žmogaus sąvoka yra konkretesnė, taikoma apibrėžtai, juntamai objektyviai realybei apibūdinti. Biologija tyrinėja šią realybę, sociologija jos netyrinėja. Tokia realybė, kūnas, gyvas organizmas yra žmogaus reiškinio prielaida, gamtiška prielaida, bet ne pats žmogus. Dėl to iš naujo reikia aiškintis, kas yra žmogus, kitaip tariant, kam, kokiems reiškiniams taikoma žmogaus sąvoka.

Nuo neatmenamų laikų ši sąvoka paprastai siejama ir tebesiejama su ypatingu reiškiniu — sąmone, jos apraiškomis. Jei individas laikomas žmogumi, vadinasi, tariama jį turint sąmonę. Jei individas yra sąmoningas, vadinasi, jis yra žmogus. Homo sapiens. Ši savybė išidėmima tik tų, kuriems ji būdinga. Sąmoningumą skiria tik sąmoningi, nors, kaip žinoma, mūsų senieji pirmதாகai sąmoningumą aiškinosi gana savitai.

Aristotelis teigė, kad „siela yra gamtos kūno, potencialiai turinčio gyvybę, pirminė aktualybė“², t. y. V. Sezemano aiškinimu, „tokia gyvos būtybės būseną, kuri gali ir nesireikšti tam tikrais aktualiais veiksmais, pavyzdžiui, žmogui miegant“³. Iš tolesnių Aristotelio samprotavimų plaukia mintis, kad siela sietina su reiškinių atliekamomis funkcijomis⁴. Tai labai gili mintis, išvalgus pastebėjimas, bet jo pagrįstumas išryškėja tik šiais laikais. Ji skatina žmogaus esmę aiškinti žmogaus reiškimosi, veiklos požiūriu. Dabartiniai gamtos mokslai, palyginti, aiškiai apibūdina daugelį žmogaus kūno organų funkcijų. Tuo tarpu žmogaus, kaip sąmoningos būtybės, funkcijas — žmogaus veiklą, jos esmę paaiškinti yra kebliau. Tą, kas vadinama žmogaus esme, siekiama paaiškinti įvairiais, ir labai skirtingais, būdais. Nors ir materialistai, bet žmogaus prigimtį, jos esmę stengiamės paaiškinti tirdami ne žmogaus kūno organų funkcijas, bet žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, funkcijas, veiklą. Tokiu keliu ir pasuko K. Marksas ir F. Engelsas, pasirinkdami žmonių visuomenės, taigi ir žmogaus, aiškinimo pamatais ne gamtinius ar antgamtinius reiškinis, bet pačių žmonių susikurtus reiškinis, visuomeninius reiškinis, pačių žmonių, kaip visuomenės narių atliekamą kolektyvinę veiklą. Žmogus materialistinės filosofijos suprantamas kaip ypatingas reiškimasis, ne tik dvasinis, bet ir materialus, praktinis reiškimasis: reiškiama mintys ir jausmai tarpusavio santykiuose ir kuriami daiktai žmogaus poreikiams tenkinti. Ši, materialinė ir dvasinė, žmogaus veikla ir yra jo prigimties šaltinis ir, kita vertus, žmogaus sąvokos dabartinio turinio šaltinis. Materialią ir dvasinę žmogaus veiklą, jos padarinius tyrinėja ne biologija ar kokie

² *Aristotelis*. Apie sielą.— V., 1959.— P. 87.

³ Ten pat.— P. 160.

⁴ Ten pat.— P. 87.

kiti gamtos mokslai. Tą veiklą, jos padarinius tyrinėja filosofija, sociologija, psichologija, ekonomijos ir kiti, vadinamieji visuomenės, mokslai. Gamtos mokslai, taigi ir biologija, netyrinėja to, kas visuomeniška, žmogiška,— jie tyrinėja tą, kas gamtiška, kas yra gamtos reiškiniai, nors tarp šių reiškinų yra ir tokių, kuriuos žmogus yra smarkiai paveikęs, sukultūrinęs, t. y. suteikęs jiems ir savitą pavidalą, ir savitą, žmogui reikšmingą, paskirtį. Biologija gali nagrinėti ir nagrinėja gamtos reiškinius, nors jie ir atlieka žmogišką paskirtį. Stengdamasis pažinti žmogaus kūną, biologas aiškinasi kūno sandarą, organų funkcijas.

Sociologas materialistas, stengdamasis pažinti žmogų kaip savitą tikrovės reiškinį, aiškinasi žmonių visuomenės sandarą, t. y. visuomenės santykius, jų atsiradimo ir kitimo priežastis. Žmogaus savitumą sociologas materialistas aiškina ypatybėmis tos visuomenės, kurioje žmogus gyvena.

Vis dėlto polinkis žmogaus savitumą aiškinti įgimtomis, t. y. gamtinėmis, ypatybėmis gana gajus. Šimtmečiais, tūkstantmečiais vyravęs požiūris, jog poetais gimstama, pasakomas ir dabar. Be abejo, poezijos posmuose žmogus gali gimti,— dėl to ir poezija, menas. Bet iš tikrųjų gimsta gyvas padaras, gyvūnas, kurį, kaip žmogaus atžalą, žmonės seniausiai vadina savitu — kūdikiu — vardu.

Šiaja — kūdikiu — sąvoka visų pirma nusakoma gimusiojo fizinės, gamtinės raidos, brandos pakopa, pažymimos galimos prielaidos žmogiškumui reikštis, tapti žmogumi. Kūdikis — kandidatas į žmogų. Ar taps ir koku žmogum, lemia vadinamoji visuomeninė aplinka, žmonės. Žmonės sukuria žmones. Individas tampa, išauga žmogumi dėl to, kad yra veikiamas kitų žmonių. Tas kūrimas, veikimas iš dalies yra sąmoningas, iš dalies gaivališkas. Tos aplinkybės, kurios iš tikrųjų veikia kiekvieną žmogų, ne visos žmogaus pažintos ir ne visos veikia pagal jo norus. Daugelis aplinkybių veikia prieš žmogaus norus. Gimstama be pasirinkimo ir norų. Nesirenkame savo tėvų, auklėtojų, visuomenės ir, kita vertus, savo kūno. O visa tai yra reikšminga ir tam tikrais atžvilgiais lemtinga individo, kaip žmogaus, augimui.

Gamtiškumas, t. y. įgimtos kūno savybės, apibrėžia žmogiškumo, žmogiško pasireiškimo ribas. Įgimti arba vėliau atsiradę kūno veiklos sutrikimai pasunkina arba net nuslopina pasireiškimą žmogumi — pastaruoju atveju lieka fizinis žmogaus pavidalas be turinio, be žmogiškumo. Bet sveikas kūnas nebūtinai laiduoja žmogiškumą. Ir prieš keletą šimtų metų pastebėta, kad, pavyzdžiui, vieni pojūčių organai, kad ir kokie gerą jie būtų, nėra žmogaus sumaningumo šaltinis. Akylos, ausylas, bet nesupratingas, arba supratingas labai ribotu mastu. Daugelis kūno savybių, tarp jų ir pojūčiai, yra sužmoginami, išlavinami.

Šia proga kliudytini poreikiai; jie būdingi žmogui, svarbūs jo prigimčiai suprasti. Ne tik specialioje, bet ir populariojoje literatūroje dažnai išskiriami vadinamieji biologiniai žmogaus poreikiai. Vėl nenuoseklus, prieštaringas gretinimas: nors žmogaus poreikiai, bet biologiniai. Nuo-sekliau tuos poreikius aiškindami, juos turime vadinti ne biologiniais,

t. y. gamtiniais, bet žmogiškais, visuomeniniais plačiąja prasme. Neginčytina, kad tokie — biologiniai poreikiai kyla dėl įgimtų žmogaus kūno savybių. Bet žmogaus augimo eigoje ir tie poreikiai sužmoginami, jie tampa žmogaus, žmogiškais poreikiais. Jie tenkinami naujovišku, žmogišku būdu. Gyvuliai savo poreikius tenkina skatinami instinktu. Žmonės įgimtus poreikius tenkina susikurdami naujoviškas tų poreikių patenkinimo sąlygas. Gyvulys, kad ir kokios sąlygos, stengiasi patenkinti poreikį, ir tiek. Žmogui yra esminis dalykas jo gyvybinių poreikių tenkinimo būdas ir sąlygos.

Tad vadinamuosius biologinius žmogaus poreikius derėtų apibūdinti tikslesne sąvoka, galbūt juos verčiau derėtų vadinti pirminiais poreikiais, t. y. tokiais, kurie yra visų kitų žmogiškų, išpuoselėtų poreikių atsiradimo ir tenkinimo sąlyga. „<...> Žmonėms reikia turėti galimybę gyventi, kad jie galėtų „daryti istoriją“. O gyvenimui pirmiausia reikalingas maistas ir gėrimas, butas, drabužiai ir dar kai kas. Taigi pirmasis istorinis aktas yra reikalingų šiems poreikiams patenkinti reikmenų gaminimas, paties materialinio gyvenimo gamyba”⁵.

O jeigu kalbama apie žmogaus poreikius, tai išskiriami žmogui, ne gyvuliui, būdingi žmogiški poreikiai. Juos sužmogina žmonės, iš pirmų gimimo dienų mokydami kūdikį žmogiškai elgtis, žmogiškai tenkinti savo pirminius poreikius. Vėliau išugdomi, žmogiškų, visuomeninių aplinkybių pamatu, antriniai žmogiški poreikiai. Šių tenkinimas tampa ir žmogaus gyvenimo tikslais. Juos tenkindamas individas reiškiasi visuomenine būtybe — žmogumi. Išugdomas poreikis dirbti — esminis žmogiškas poreikis.

G. Hegelis pažymėjo, kad tikroji žmogaus būtis yra jo veikimas. Žmogus yra veikianti, kurianti būtybė. Skirtinos dvi žmogaus veikimo, arba plačiau — reikšimosi, sritys. Tai darbo ir bendravimo sritys. Šios sritys iš esmės susijusios. Šiose srityse reikšdamasis ir atsiskleidžia žmogus kaip savita visuomeninė būtybė. Darbas ir bendravimas nusako žmogaus prigimties savitumą. Jais remdamiesi apibūdiname save, pasakome, koks yra žmogus.

L. Fojerbachas rašė, kad žmogaus esmė akivaizdi bendravime. K. Markso mintis, kad žmogus yra visuomeninių santykių ansamblis, derinys, yra artima L. Fojerbacho minčiai. Žmogus aiškinamas veiklos požiūriu, dialektiškai. Žmogaus esmės ieškoma žmogaus veikime. Pasitelkdamai funkcijos sąvoką, galėtume pasakyti, kad žmogaus prigimtį nusako žmogaus atliekamos funkcijos. Tai visuomeninių, materialių ir dvasinių aplinkybių sąlygotos funkcijos. Ką veikia žmogus, ką jis dirba, ką gali dirbti, su kuo ir kaip bendrauja,— nulemia ta visuomeninė aplinka, kurioje žmogus gyvena.

Dėl aplinkybių savitumo, kuriomis žmogus reiškiasi, veikia, randasi ir šio reikšimosi, veiklos, taigi ir paties žmogaus savitumas. Žmogaus savitumas nusakomas individualybės sąvoka. Darbo ir bendravimo eigoje išryškėja kiekvieno žmogaus individualybė. Žmogaus individualybę apibūdi-

⁵ *Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974.— P. 24—25.*

na darbo patirtis: turimos žinios, įgūdžiai, įpročiai; bendravimo patirtis: pažiuros į žmones, bendravimo įpročiai, taip pat būdo savybės ir fizinės ypatybės. Visa tą galima įžiūrėti kiekviename žmoguje. Turimų bruožų atžvilgiu žmonės rodo panašūs. Bet atrodantys tie patys bruožai kiekviename žmoguje vis kitaip susiderinę. Tas bruožų susiderinimo būdas kiekvienam žmogui ir suteikia savitumo, išryškina jo individualybę.

Individualybės turinio branduolys — tai žmogiška, suasmeninta gyvenimo — darbo ir bendravimo, — patirtis, sukaupta idealybių — žinių, vaizdinių, apibendrinančių sąvokų pavidalu. Gyvenimo patirtis išsąmoninta, sukaupta sąmonėje. Sudvasinta, suidealinta gyvenimo patirtis yra dvasinis individualybės turinys ir šiuo — dvasiniu savo individualybės turiniu — žmogus yra reikšmingiausias kitiems žmonėms kaip bendrautojas, veikėjas, bendro gyvenimo dalyvis. Šiuo atveju žmogus kitiems žmonėms reiškiasi dvasine būtybe, ir kiti žmonės tokiais pat būtybėmis reiškiasi žmogui. Dvasinis žmogaus reikšmasis yra tapęs jo praktinio, materialaus reikšimosi sąlyga. Įsidėmėdamas dvasines savybes, žmogus pirmiausia skiria save ir kitus žmones iš gyvų būtybių; žmonės skiria save susiprasdami — suprasdami vienas kitą ir save. Dvasiniai individo bruožai jam yra jo savitumo, žmogiškumo požymiai. Ne be reikalo taip kelti ir tebekeliami šie bruožai, taip plačiai aptarinėta ir aptarinėjama siela, dvasia.

Seniai pastebėti esminiai žmogaus bruožai, bet gana ilgai klaidingai aiškintos svarbiausios tų bruožų atsiradimo ir reikšimosi priežastys. Dvasiniai žmogaus bruožai aiškinti per daug atsieti nuo praktinės žmogaus veiklos. Į sunkų fizinį darbą daugelio, ne tik aukštuomenės atstovų, bet ir filosofų, žiūrėta nihilistiškai, ir net su panieka. Darbo vaidmuo žmogiškų savybių raidoje ryškėjo palaipsniui.

Kad varginantis akmenų apdorojimas, ugnies įžiebimas, žemės įdirbimas, gyvulių priežiūra — visa, kas reikšminga pragyvenimui, — turėjo — ir turi — istorinės reikšmės tų veiklų atlikėjams, — tas patiems atlikėjams ėmė labiau aiškėti pastaraisiais šimtmečiais. Tiesa, praktinės veiklos, fizinio, „juodo“ darbo reikšmė ir pačių dirbančiųjų seniai pastebėta ir išsakyta lakiais posakiais, pasakojimais. Bet tai ir liko pastabos, ribojamos idealistinės pasaulėžiūros. Kad darbas sukūrė žmogų, — šią tiesą nuosekliai imta grįsti praėjusiame šimtmetyje, ji grindžiama naujais tyrinėjimų duomenimis ir dabar.

Istoriškai žiūrint, dvasinės žmogaus savybės yra istorinis padarinys, sutelktos praktinės, daiktiškos veiklos padarinys. Bet išsiplėtojęs iki sąmonės lygmens, šis padarinys tapo praktinės žmogaus veiklos paskata. Praktinė veikla, sukeliama dvasinių žmogaus paskatų: sumanymų, norų, siekių, pati virsta šių padariniu. Savo praktinę veiklą — darbą, bendravimą — žmogus visada, vienaip ar kitaip, apgalvoja. Praktiškai reikštis žmogų paskatina dvasiniai veiksniai. Žmogiškas veikimas yra sąmoningas, dvasingas veikimas. Dėl to — dėl savo veikimo sąmoningumo, kitaip — tikslingumo — žmogus sau pačiam bei kitiems žmonėms ir rodo pirmiausia dvasine būtybe.

Bet, įgijęs savaimingumo, žmogaus dvasingumas,— ir pačiam, ir kitiems,— tampa reikšmingu, susisiedamas su praktine žmonių veikla, paveikdamas, vienaip ar kitaip, praktinę žmonių veiklą. Dėl to ir sakoma, kad apie žmogų sprendžiama ne iš jo žodžių, bet darbų. Žinoma, sprendžiama ir iš žodžių, daugiausia tų, kuriais išsakomos žmogaus paskatos. Sprendžiama, koks jis galėtų būti. Bet tik praktiškai veikdamas,— dirbdamas, bendraudamas,— žmogus atsiskleidžia, koks jis yra.

Žmogus nuolat reiškiasi. Jis yra veikianti būtybė. Šiuo atžvilgiu ir sunku aiškinti žmogų. Sociologiškas žmogaus paveikslas nėra paprasta fotografija, kurioje pažymėti akimirką trukusios žmogaus būsenos požymiai. Sociologiską žmogaus paveikslą labiau būtų galima lyginti su judančiais kino paveikslais, kurių pagalba parodomas žmogaus reiškimasis, t. y. pats žmogus. Fotografija rodo žmogaus išorę (iš kurios apytikriai galima spręsti apie žmogaus vidų). Tuo tarpu sociologiškas žmogaus paveikslas turi atskleisti žmogaus vidų — turinį, taigi, turi aprėpti veikiantį žmogų. Tokiam paveiksliui sukurti yra reikalingos ir atitinkamos sąvokos.

Biosocialinės būtybės sąvoka tokio — dinamiško — žmogaus paveikslo nepadedą sukurti. Ją tepabrėžiamas žmogaus ryšys su gamtiniu pradū.

Taikant žmogui tik socialinės, visuomeninės būtybės sąvoką, tas ryšys nėra nuneigiamas. Jis perdėm akivaizdus. Šia sąvoka teigiamas kitoks ryšio pobūdis. Tą pobūdį suteikia praktinė žmogaus veikla. Pats vienas gamtinis pradus nėra žmogus. Kūnas yra kūnas, yra gamta. Bet jis įgyja savitą žmogišką paskirtį, atlieka naujoviškas savo atžvilgiu funkcijas — žmogiškas funkcijas.

Jei žmogaus sąvoka vartojama biologinės, gamtinės būtybės prasme, tai ir tos sąvokos turinio šaltiniu laikytina ne žmogiška, materialinė ir dvasinė, veikla, bet paties kūno veikla, t. y. įgimtos, gamtinės funkcijos. Vadinasi, žmogaus sąvokai suteikiamas kitoks turinys. Jis kildinamas iš gamtinių reiškinių. Antai knyga pavadinta „Žmogaus anatomija“, bet joje aprašoma žmogaus kūno, ne paties žmogaus sandara. Labai skirtingi, nors iš esmės susiję, gamtiniai ir žmogiški, visuomeniniai reiškiniai vadinami tuo pačiu žodžiu „žmogus“. Galbūt dėl to šiuos skirtingus turinius ir stengiamasi sujungti, aprėpti vienu sudurtiniu žodžiu „biosocialinė“ (būtybė). Šiaip ar taip, tas apibūdinimas būtų klaidingas žmogaus sampratos požymis. Jis neigia žmogaus savitumą gamtos atžvilgiu. Galimas daiktas, kad tokiu, dviprasmišku, žmogaus apibūdinimu norima pabrėžti, tiesiog įteigti ypatingą (lemtingą?) gamtinio prado reikšmę žmogaus prigimčiai, ypač tokių didelių biologijos laimėjimų akivaizdoje. Kelinama ne tik biosociologija, bet ir biokultūra⁶.

Žmogui, jo savitumui suprasti būtina tirti gamtos reiškinius. Žmogaus kūno, jo savitumo tyrinėjimai padėjo išryškinti idealistinės žmogaus sampratos klaidingumą, padėjo išplėtoti dialektinę, materialistinę žmogaus sampratą.

⁶ Žr., pvz., *Lopreato J. Human Nature and Biocultural Evolution.*— New York, 1985.— P. XIV—400.

Dialektiniuose, materialistiniuose žmogaus aiškinimuose taip pat keliami materialūs, ne tik gamtiniai, bet pirmiausia visuomeniniai veiksniai. Taip keliant žmogaus klausimą, ryškiau, nuosekliau teigtinas dvasingumas, kaip esminis žmogaus savitumo požymis. Lig šiol istoriškai, materialistiškai visuomenė kartais aiškinama taip, tarsi veiktų ne žmonės, bet jų kūriniai, jų sukurtos gyvenimo aplinkybės, tarsi žmonės nebūtų savo kūrinų pusšesėliai, palydovai. Iš tokių aiškinimų labai sunku, tiesiog neįmanoma spręsti apie žmogaus minties, jausmų galią, dvasinių veiksnių vaidmenį žmonių gyvenime. Dėl to sunkiau suprasti žmogų kaip asmenybę, neaiškios vidinės, dvasinės pajėgos, kurios įgalina jį reikštis asmenybe. Asmenybės vaidmuo atrodo nežinomų tolimų veiksnių arba tiesiog lemties padariniu.

Nuo senų laikų, kai žmogaus klausimą pradėta gvildinti, vartojamos tokios sąvokos, kuriomis siekta apibūdinti svarbiausias žmogaus savybes. Reikšmingiausios tarp sąvokų — dvasios, sielos sąvokos. Jomis siekta nusakyti žmogaus esmę.

Visų sąvokų turinys yra istorinio pobūdžio. Tą turinį laiduoja konkretus tikrovės pažinimo lygmuo. Taip galima sakyti ir apie žmogaus sąvokos turinį — tolydžio jis kito.

Kuo menkesnis, mažiau tikslus gamtos bei visuomenės reiškinių supratimas, tuo klaidingesnis, nors ir vaizdingas, žmogaus, jo dvasinių savybių supratimas.

Bet, matyt, ir žymiai gilesnis, dabartinis gamtos reiškinių ir žmonių visuomenės supratimas nelaiduoja vientisos, tyrinėtojus patenkinančios žmogaus sampratos.